

Osmanlılarda Malî Denetim Aracı Olarak Muhasebe İcmal Defterleri: Trabzon Örneği

Temel Öztürk*

Özet: İcmal; uzun bir hesaptan çıkarılan özeti yansıtan toplam anlamına gelmektedir. İcmal defterleri başta vergi ve gelir tespiti yönünde nüfus sayım amaçlı olmak üzere birçok alanda oluşturulmuştur. Ancak bu çalışmada, tam anlamıyla bir muhasebe kaydı özelliği gösteren icmaller üzerinde durulacaktır. Bu yönde askerî seferler ve bilhassa vilayetlerdeki ambar gibi önemli işletmelere ait muhasebe bilgilerini yansıtan icmaller irdelenecektir. Bu tür defterlere yönelik olmak üzere bir işletmenin veya bir bölgenin gelir ve gider kayıtları ifade edilmeye çalışılacaktır. Yine bu defterlerin muhasebe açısından önemleri ortaya konulurken, bunların tutulma şekilleri yanında incelikleri de izah edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe, Osmanlı İmparatorluğu, icmal defterleri, Trabzon.

Giriş

Büyük imparatorluklarda olduğu gibi, Osmanlılarda da gelir ve harcama gerektiren bir vazifeyi ifa eden herkesten veya her kesimden hesap tutması ve vazifenin, hem yerine getirilmesi, hem de muhasebe açısından hesabının verilmesi beklenirdi (Sargiacomo 2006: 481-486, Lewis 1970, Jones 1989: 59-71, Jones 1992). Tarih boyu muhasebeye yönelik olan bu hesabın yani denetimin belki çok farklı sistemleri ve kayıtları mevcuttu (Liyanarachchi 2009). Bunların ortaya çıkmasında etkili olan hususların başında din ve kültür gelmektedir (Napier 2009, Annisette 2006, Carmona ve Ezzamel 2006). Farklı inanç ve kültürlere ait yönetimlerin muhasebe sistemleri üzerinde yapılacak çalışmalar, tarihi süreçte milletlerin birbirleriyle etkileşimini veya ayrımını ortaya koyar (Carniage ve Napier 2002: 689-718). Bu çalışmada, sahip olduğu coğrafya üzerinde şimdi birçok devlet bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun maliyesindeki kayıt sisteminde muhasebe başlıklı olarak yer alan icmal defterlerinden bahsedilecektir. Çeşitli platformlarda muhasebe tarihine ilişkin, özellikle malî denetim yönündeki çalışmalar konunun tarihî süreçle bağlantılı olarak araştırılmasındaki önemi ortaya

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / TRABZON
tozturk61@gmail.com

koymaktadır (Kaval 2003, Orbay 2006, Selimoğlu, Kardeş ve Uzay 2007: 461-486, Toraman ve Yılmaz 2008: 1790-1801).

Osmanlı Maliyesinde Denetim

Osmanlılarda her türlü ekonomik faaliyeti kontrol eden iyi bir maliye sistemi mevcuttu. Bu sistemin başında sadrazama karşı sorumlu bulunan defterdar vardı. Daha önceki Türk İslam devletlerinde bulunan bu kurum İlhanlılardan biraz değiştirilerek alındı. Aslında sadece bu kurum değil malî yapı ve bilhassa buradaki muhasebe kayıt usulü İlhanlılardan tevarüs edildi (Sahillioğlu 2006: 149, Elitaş vd. 2008: 220-223, 754-757, Darling 2008: 2421-2433). Malî sistem zamanla ihtiyaçlar doğrultusunda gelişti ve Osmanlılara has bir yapı kazandı. Bu yapıda maliye gelirlerinin toplandığı ve masrafların düzenlendiği kalemler önemli bir yer tutmaktadır.¹ Yürüttükleri faaliyete göre bunların bir kısmı hazineye bir kısmı da doğrudan defterdara bağlı idi. Devletin genişlemesi sonucu maliye kalemleri ile defterdarların sayısı da arttı ve Rumeli defterdarı *Baş Defterdar* olarak adlandırıldı. XVI. yüzyılın ortalarına kadar merkezdeki Baş Defterdar yönetiminde, coğrafi bölgelere göre yine merkezde örgütlenmiş bulunan 3 veya 4'e kadar arttırılan defterdarla idare edilen maliye, aynı yapı özelliği içerisinde yeni fethedilen bölgeleri de yerinde örgütlemek üzere birçok yeni taşra defterdarlıkları ihdas ederek genişlemeye cevap vermeye çalıştı. Böylece hem merkezin taşrayı kontrolü hem de onun bir prototipi olarak valilerin uhdesinde olmak üzere her vilayette malî işlerden sorumlu bir defterdarlık da teşekkül etti.² Osmanlılardaki bu malî sistem eyalet ve işletmelerin merkezle olan bağlantısını muhasebe açısından da güçlendiriyordu (Erol, Erkan ve Uluyol 2008: 998-1006). Nitekim devletin malî yapısında her ne kadar taşra defterdarlıkları mevcudiyetlerini muhafaza etse de, bunların gelir ve giderlerine dair kayıtlar merkez maliyesinde bulunuyordu. Taşranın gelir ve giderini hatta sadece taşranın değil tüm devletin gelir ve giderini en üst düzeyde Baş Muhasebe Kalemi kontrol ediyordu. Bu yönde merkezde, en uzak eyaletleri kontrol edebilecek düzeyde uzmanlaşmış bir maliye bürokrasisinin oluşması XVII. yüzyılın ortalarında tamamlandı (*Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* II, 2006: 15). Ancak buna karşın merkez yönetimindeki muhasebe kayıt düzeni XVI. yüzyılda tamamlanmış ve ayrıntılı bir değişiklik olmadan XVIII. yüzyıla hatta devletin yıkılışına kadar gelmiştir (Güvemli 1998: 645).

Görüldüğü üzere malî sistemdeki merkezîyetçi tutum sonucu devletin tüm iktisadî faaliyetini takip eden merkezdeki maliye kalemlerinin uygulaması tam anlamıyla bir denetimi veya kontrolü ortaya koymaktadır. Zaten devletin merkezîyetçi yapısı yani merkezin, devlet sınırları içerisindeki tüm siyasî ve ekonomik aktiviteyi denetlemesi yanında yönlendirmesi bunu gerekli kılıyordu. Bu noktada sadece Osmanlıların değil çağdaş devletlerin tüm ekonomik faaliyetleri en etkili yol olan muhasebe denetimi ile kontrol ediliyordu (Miller ve Napier

1993: 631-647). Osmanlıların yönetim merkezi bu alandaki kayıtlarla bilhassa muhasebe icmalleri ile mevcut imkânlarını tespit edip bunların karşısındaki temel tercihlerini ortaya koyuyordu. Bu kayıtlardan, yönetim merkezinin kayda ve dikkate layık gördükleri hakkında ayrıntılı bir fikir edinilebilir. Yani Osmanlı yönetiminin denetim açısından önemli bulunduğu bilgileri toplamak, kaydetmek ve kolayca ulaşılabilir bir konumda bulundurmaktaki titizliğini muhasebe icmalleri ortaya koymaktadır.

Öte yandan malî yapı içerisindeki muhasebe denetimi bir devletin siyasî kontrolü sağlamasında da etkili bir yöntemdi (Miller 1990, Rose ve Miller 1992: 175). Yani devletin ekonomik sahayı tamamıyla denetlemesi yöneticilerin siyasî güçlerini ve otoritelerini sağlamlaştırma açısından önemliydi (Davie 2000: 334-338, 341-347). Ekonominin kontrolü, bir nebze hâkimiyeti de tesis etmekte ve yöneticiler lehine güçlendirmekteydi (Miller 1987: 210-211). Hatta devletle sosyal kesimin bağlantısı bu kanaldan rahatlıkla sağlanıyordu (Álvarez-Dardet Espoje, Baños Sánchez ve Carrasco Fenech 2002: 419-424). Nitekim imparatorlukların, ele geçirdikleri bölgelerin denetimini muhasebe kontrolü açısından yaptıkları görülmektedir (Davie 2000). Aslında Osmanlılardaki bu tür bir muhasebe denetimi onların temel idari birimleri olan *sancak* ve *eyaletlerin* ortaya çıkışındaki iki önemli husustan birini oluşturmaktadır. Askerî ve ekonomik sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan bu idarî birimlerin muhasebe denetimi, ekonomik safhanın önemli bir uygulamasını gösterir. Zira eyalet haline getirilecek bölgeler ekonomik gelir açısından incelenirdi. Gelir seviyeleri ve işletim alanlarının kapasitesine göre birkaç yerleşim bölgesi, devlet için askerî önemi de taşıyan bir eyalet merkezine bağlanırdı. Böylece eyalet ve işletim alanlarının tüm gelirleri muhasebe denetim sistemiyle merkezden maliye kalemleri vasıtasıyla kontrol edilirdi (Kütükoğlu 1994: 513-519).

Muhasebe İcmal Defterlerinin Önemi

İcmal; tutulan hesapları toplu halde kısaltarak gösteren defter veya cetveldir (Pakalın 1993: 24). Arapça bir sözcük olan icmal başka bir tanıma göre; ayrıntıya girişmeksizin bir sözün genel olarak açıklanması anlamına geldiği gibi uzun bir hesaptan çıkarılan özet anlamına da gelir (Sâmi 1989: 74). Yani konsolide edilmiş (icmal-i muhasebe) yıllık toplam anlamında da kullanılır (Güvemli 1998: 838). Bu anlamları itibarıyla icmal, her hangi bir hesabın toplamı ve özeti olarak da ifade edilmektedir (Redhouse 1978: 30). Aslında muhasebe sözlüklerinde de icmal günümüzdeki kullanımıyla toplam ve özet anlamına gelmektedir. İfade ettiğimiz anlamları doğrultusunda oluşan icmal defterleri ise; devlete ait gelirlerin kimler tarafından tasarruf edildiğini, gelirlerin harcandığı yerleri, idari birimleri ve toplam miktarları içeren kaynaklardır. Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere muhasebe icmalleri ayrıntılı olarak tutulan hesapları kısaltarak toplu bir halde vermek için düzenlenir. Böylece hesaplar üzerinde hızlı ve etkili bir kontrol sağ-

lanır. Zaten muhasebe icmal defterlerinin oluşturulmasındaki temel mantık da budur. Yani bu defterler merkezdeki malî büro şeflerinin denetimleri açısından tamamıyla pratik kullanma amacına matuftur.³

Osmanlılarda icmal defterleri başta *tahrir*⁴ yani ülkenin gelir kaynaklarını tespit etme açısından vergiye yönelik olmak üzere birçok alanda oluşturulmuştur. Bu yönde oluşturulan icmal defterleri tahririn yapımı sırasında düzenlenen ve en ince ayrıntısına kadar bölgenin tüm bilgilerini içeren mufassal defterlere dayanarak hazırlanmaktaydı (Barkan 1988: 53). Ancak bazen bunun tersine; yapılacak yeni sayımlarda icmaller, timar ile ilgili meselelerde esas kabul edilir ve bu şekliyle de yeni mufassal defterlerinin hazırlanmasında yardımcı kaynak özelliği taşırdı. Bir bölgenin vergi ve gelir kaynaklarının tespiti yönünde tahrir sisteminde oluşturulan icmaller yüzyıllar itibarıyla *mufassal icmal*, *timar icmal* ve *avarız icmalleri* şeklinde uygulanmıştır (Emecen 1996: 39-41). Osmanlı kayıt birikiminin büyük bir kısmını kendi içinde muhafaza eden günümüzdeki Osmanlı arşivlerinde yer alan bu defterler (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* 2000: 97-133) hakkında yapılacak izahat ayrı bir çalışmanın konusunu oluşturur. Ancak tahrir sistemindeki *mufassal icmal* olarak isimlendirilen *muhasebe-icmal* defterlerinin (Emecen 1996: 40), incelediğimiz defter türleri ile alakalı olmadığını göstermek için kısaca izah edilmeleri gerekir. Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) ilk yıllarına ait tahrir sonuçlarını ihtiva eden bu defterler, o yıllardaki timar sisteminin uygulandığı Anadolu ve Rumeli'nin genel bir tablosunu vermekte ve yukarıda da belirtildiği gibi mufassal defterlere dayanarak hazırlanmaktaydı.⁵ Bu çalışmada üzerinde durulan icmaller ise muhasebe başlıkları yanında günlük kayıtlara dayanarak oluşturulması dolayısıyla tahrir sistemindeki icmallerden ayrılır. Gerçi bu anlamda muhasebe başlıklı icmallerde de bir genel hesap bilgisine dayalı çıkarılan toplam veriler mevcuttur, ama bunlar sadece bir işletmenin kendi iktisadî faaliyetleri içerisindeki günlük kayıtların özetlerini yansıtır. Yani buradaki işlem, gelir ve giderin muhasebesidir. Muhasebe icmallerinden kasıt da gelir ve giderin özet veya toplu olarak kayıtlara geçirilmesidir. Böylece çalışma içerisinde değerlendirilen *icmâl-i muhasebe* başlıklı kayıtların muhasebe uygulamalarına dayalı her türlü iktisadî faaliyeti içermesi bakımından tahrir sistemindeki mufassal icmallerden farklı olduğu görülmektedir.

Malî sistem içerisinde bir önceki yılın gelir ve giderlerini göstermek üzere yılsonunda yapılan ve birer *muhasebe bilançosu* niteliği taşıyan bütçeler,⁶ tertip tarzı itibarıyla çalışma konusu olan muhasebe icmal kayıtlarına çok benzemektedir. Zira bunlardan özet niteliğinde olanlar da *icmal-i muhasebe* kaydıyla başlamakta ve hemen hemen *muhasebe icmallerin* özellikleri kısmında açıklanan alt başlıklardan oluşmaktadırlar.⁷ Ancak merkezde bulunan bu bütçeler sadece hazine-i amiredeki yani padişah hasları olarak ifade edilen gelir ve giderin periyodik olarak kaydedildiği kesin hesap cetvelleri olduğundan (Özvar 2006: 197-198), merkezle taşra

arasındaki malî ilişki ağının izahı açısından eyaletlerin veya herhangi bir işletmenin bütçesini yansıtan muhasebe icmallerden daha fazla bir öneme sahip değildir. Buna binaen taşraya yönelik muhasebe icmallerinin incelenmesi ehemmiyet taşır. Bu çalışmaya konu olan muhasebe icmalleri de tam olarak hazine-i amire bütçeleriyle aynı fonksiyonel işlev doğrultusunda herhangi bir iktisadî faaliyet veya işletme bütçesinin özetini yansıtmaktadır. Bu bağlamda muhasebe icmalleri, gelecekteki rakamları değil de, geçmişte gerçekleşen nakdî rakamları ve bunlara yönelik uygulamaları ihtiva ettiklerinden ötürü dönemin bütçeleriyle benzer, ancak modern bütçelerden farklı olarak; geleceğe değil geçmişe atıfta bulunmakta, yani deyim yerindeyse bir *ex-post* bütçe özelliği göstermektedirler (Özvar 1999: 151). Bu yön-de bilhassa bütçe olarak da ifade edilen bu muhasebe icmalleri merkezî hazineye mahsus bir muhasebe tekniği olmayıp Osmanlıların malî teşkilat sürecinde devletin diğer kurumlarında da devam eden bir malî tekniktir. Bunlar merkez ve eyaletlerdeki gelir-giderin temel muhasebe yapısından işletim alanlarının işlevine yönelik *icmâl-i muhasebe* başlıklı defterler olarak kayıtlarda yer alır (BA, KK 1931, 25 Haziran-24 Temmuz 1633). Mesela 1616'da tersanede donanma için inşa edilen gemi vs. harcamalara dair düzenlenen muhasebe icmal defteri buna bir örnektir (BA, KK 5640, Mayıs-9 Kasım 1616). Devletin önemli bir işletmesi olan darphanenin 1692'deki gelir-gideri de bir muhasebe icmal defteri ile rahatlıkla takip edilmektedir (BA, KK 5624, 29 Şubat-25 Ağustos 1692). Yine Osmanlı saray mutfağının gelir-gider kayıtlarını içeren muhasebe icmal defterleri saray mutfağının iktisadî faaliyeti yanında işlevi hakkında da bilgi vermektedir (BA, MAD 958, 19 Aralık 1625-7 Kasım 1626, BA, KK 7320, 12 Haziran-8 Eylül 1782).

Öte yandan Osmanlılarda devlet bütçesi olarak tanınan yıllık muhasebe bilançolarına benzer kayıt sistemi vilayetlerde de tutulmakta ve bunlar da *icmâl-i muhasebe* başlıklı defterler olarak karşımıza çıkmaktadır (BA, KK 1908, 5-19 Eylül 1618). Bu defterler devletin ekonomiden alıp kendi birimlerine, kurumlarına transfer ettiği değerlerin kimlere, hangi gruplara ve ne tür mal ve hizmetlere nasıl bölüştürüldüğünü ve bunun uzun vadede nasıl değiştiğini gösteren rakamları içermesiyle Osmanlı malî sistemini anlamaya yardımcı olacak önemli kayıtlardır. Vilayetlerdeki bu defterlerin ortaya çıkışı; XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Anadolu ve Rumeli eyalet sınırları dışında kalan ve fetihler sonucu kurulan vilayetlerdeki defterdarlıkların teşekkülüyle yakından ilgilidir. Bu şekliyle vilayetlerdeki muhasebe icmal defterleri buradaki defterdarların kontrolünde düzenlenirlerdi (Sahillioğlu 2006: 154). İcmal olarak ifade edilen muhasebe başlıklı bu defterler, muhasebesi tutulan alanlara yönelik kesin hesap cetvellerini oluşturur. Bu defterler, vilayet hazinesinin giriş-çıkış kayıtlarının tutulduğu ruznamçe defterleri⁸ esas alınarak hazırlanır ve gelir-gider hesaplarını toplamak kaydıyla teftiş için belirli periyotlar içerisinde merkez maliye bürolarına gönderilirlerdi (Aydın ve Günalan 2008: 188). Ruznamçelere dayalı olarak günlük gelirin mevcut nakit ile toplamından o günkü gi-

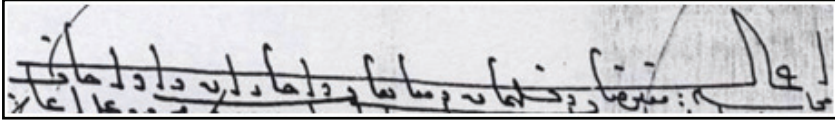
derler düşülerek ertesi güne devredilecek bakiye bulunup mizan (sağlama) yapılırdı (Sahillioğlu 2006: 150, 154). Bu yapılan işlemler muhasebe kontrolü açısından etkin bir uygulamayı da ortaya koymaktadır. Osmanlılara ilişkin bu tür icmal kayıtları içerisinde literatürde en erken yayınlananı Kıbrıs'ın bütçesine aittir (Sahillioğlu 1967: 1). İşte bu hususta taşranın mali yapısı içerisinde teşekkül eden icmaller daha çok spesifik olup tam anlamıyla bir muhasebe kaydı özelliği gösterirler. Yani taşrada her hangi bir işletmeye veya bölgeye ait özel uygulamalar sonucu tutulan kayıtlar bazında değerlendirilebilirler.

Taşradaki işletim alanlarına yönelik olan muhasebe icmal defterleri, iktisadî işletmelerin tümünde gözlenmektedir. Ancak bunlardan hem devlet kontrolünde hem de özel teşebbüs eliyle idare edilenler arasında yer alan vilayetlerdeki ambarların işletimi önemli bir yere sahiptir. Ambarlar, devletin belirlediği eminlerle idare edilir. Ambar işletimi; devletin veya vilayet yöneticilerinin isteği doğrultusunda harcanmak üzere vilayetteki aynî malların muhafazası üzerinden gerçekleştirilen iktisadî bir faaliyettir. İşletmeden sorumlu olan kişi öncelikle vilayetin mevcut imkânlarıyla sonraki ihtiyaçlar doğrultusunda kullanılmak üzere ambarları doldurmaktadır. Bu süreçte ipe ve hububat türü malzemenin ambarlara yerleştirildiği görülmektedir. İşletme sahibi bunları ihtiyaç anında aynî olarak dağıtabildiği gibi nakdî olarak yani satım usulüyle de dağıtabilmekteydi. Bazen ambarlardaki miktarın ihtiyacı karşılamadığı durumlarda, devlet hazineden işletme sahibine nakit destek sağlamaktadır. İşte bu çerçevede ambarların işletimi, muhasebe icmalleri açısından da işletmeyi yönetenin görevde olduğu sürece ayrıntılı ve düzenli listelerin bize ulaşmasını sağlar. Eminler bu listelerde ambar işletiminde görevde kaldıkları süre içerisindeki tüm hesapları kaydederlerdi. Görevden ayrılacakları zaman icmal defterleri halinde kendi dönemleri içerisindeki kesin hesabı bildiren kayıtları merkeze gönderirlerdi. Muhasebe icmalleri yansıtan bu kayıtlar merkezde defterdara bağlı mukataa kalemi tarafından kontrol edilirdi. Bu muhasebe icmal defterleri işletim alanlarındaki muhasebeyi ortaya koyar. Böylece bir ambar emininin dönemini kapsayan bu icmaller, gelir ve gideri göstermesi yanında denetleme amacını da taşırdı. Hatta savaş zamanları vilayetlerin stratejik konumlarına göre çeşitli bölgelerde savaşın iktisadî uygulamalarından bazılarını yansıtan icmaller de konu çerçevesinde irdelebilir. Bilhassa sefer organizasyonu ile ilgili olan muhasebe icmalleri bu organizasyonunun “cari maliyeti” olarak değerlendirilebilir. Mühimmatın temini ve tedariki yönündeki “sermaye maliyeti” ise tophane veya mühimmat defterlerinde kayıtlıdır. Seferlerin ekonomik faaliyetine dair muhasebe icmalleri tüm parasal konuları, sefer zamanı ve sonrasında para, değerli eşya ve giyim olarak verilecek hediyeleri kapsar. Bu tür icmaller sefer zamanları herhangi bir bölgeye yapılan taşımacılıktaki muhasebe kayıtlarını da gösterir. Böylece muhasebe icmalleri, silah ve cephane yanında erzak mühimmatının taşınmasına ilişkin bilgileri içerir. Gerek cephane, gerekse erzak taşınması için oluşturulan muhasebe icmal defterleri aynı özellikleri

gösterir ve nakliyatın muhasebesine dair genel bilgileri de ortaya koyar. Ayrıca bu icmaller savaşın maliyeti hakkında ayrıntılı bilgi verir ve Osmanlıların uzak bir cep- hede yoğun bir seferberlik süresi içinde mücadeleyi ayakta tutmalarını sağlayan idarî esnekliği gözler önüne serer.

Muhasebe İcmal Defterlerinin Özellikleri

1. İcmal defterleri siyakat⁹ yazısı ile yazılmakta, tüm hesaplar Arap ve bazen de Divanî rakamlarla kaydedilmektedir. Hesapların açıklanmasında kul- lanılan rakamlar gerektiğinde yazı ile de belirtilmektedir.
2. İcmal defterlerindeki hesaplar çoğunlukla akçe¹⁰ ve kuruş¹¹ birimi üzerin- den yapılır. Bazen küçük oranların belirtilmesi için de pâre¹² birimi kulla- nılır. Kuruş tüm kayıtlarda esedî kuruş olarak geçmektedir.
3. İcmal defterleri ilk olarak *icmâl-i muhasebe* kaydıyla başlamakta ve defte- rin tutulma amacı burada ayrıntılarıyla belirtilmektedir.

Bu kısımda herhangi bir iktisadî faaliyete yönelik olmak üzere yapılacak işin türü, süresi, işi yapacak olanlar açıkça belirtilir.

4. Defterler gelir ve gider alanlarını gösteren birkaç kısımdan oluşmaktadır.
5. Bazılarında gelir ve giderlerin ayrıntıları belirtilirken bazılarında da çok kısa bilgiler yer almaktadır.
6. Genellikle ayrıntılı olan icmal defterlerinde, hesap dökümünün açıkça anlaşılması için *tahvil* denilen bilgi kayıtları kullanılır. Bunlar icmal defterinde aynen yer alır.

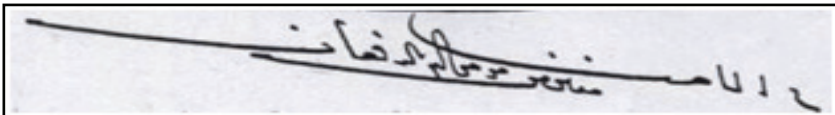

7. İcmal defterlerinde gelirler aşağıdaki ifadelerle belirtilmektedir;

fi'l-asl (asl)

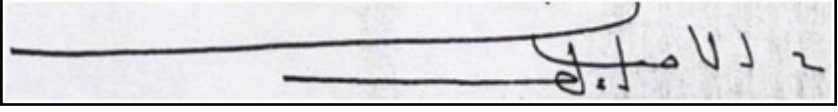

fi'l-asl-ı makbûz (makbuzun aslı)

fi'l-asl-ı îrâd (gelirin aslı)

fasl-ı mezât (artırılan kısım)

Bu şekilde ifade edilen gelirler, işin yapılması için hazineden veya hazine aracılığıyla çeşitli kaynaklardan işi yapacak olan kişilere aktarılan miktarı içerir.

8. Giderler ise aşağıdaki ifadelerle belirtilir;

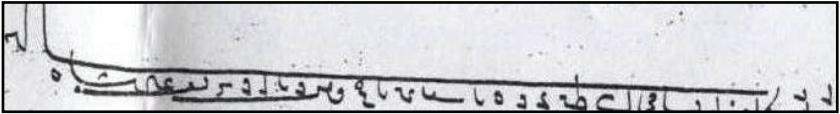
el-ihracât (giderler)

'ani'l-havâlât (havale edilenler)

irsâliye (gönderilenler)

el-icârât (kiralar)

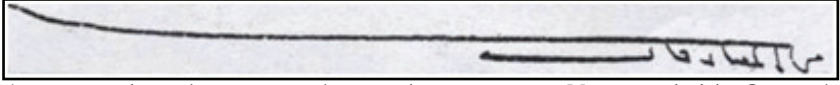
minhâ el-masârifât (masraflardan indirim)

Gider kayıtlarında da; işin yapılması sırasındaki tüm harcama kalemleri belirtilir.

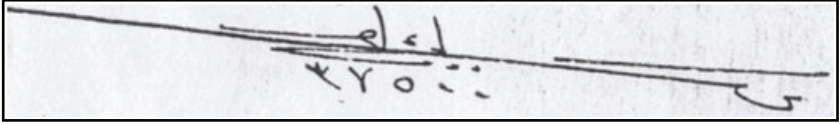
9. Gelir ve giderlerde herhangi bir indirim yapılacaksa bu da, *minhâ* terimiyle ifade edilir.

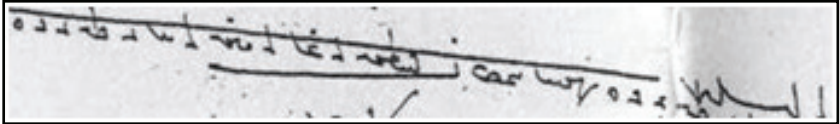
Ayrıca *minha* gelirin nereye harcadığını gösterir. Yani *minha*'da Osmanlı muhasebesinin temel yapısındaki toplama değil çıkarma mantığı görülür. Bu da sağlama amacıyla uygulanır.

10. Toplam ise, *yekûn* veya *yekûn îrâd* kelimeleriyle belirtilir.

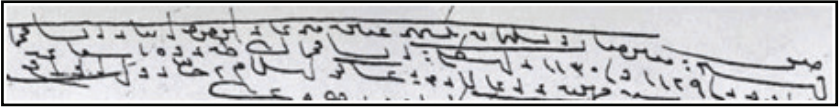

Ancak icmal defterlerinin yansıttığı muhasebe işlemi sonucu geriye herhangi bir meblağ kalmazsa, bu tür icmallerde *yekûn* ifadesi yer almaz.

11. Tüm işlemler sonucu, yani yapılan uygulamada gelir-gider akabinde geriye kalan miktar olursa bu da; *et-teslîmât* olarak kaydedilir ve hazineye aktarılır. Veya merkezin isteği doğrultusunda ilgili yerlere havale edilir.

12. Öte yandan icmal defterlerinin suret şekillerini bazı kayıtlarda görmekteyiz. Bunlar *sûret-i muhâsebe* olarak başlayıp hemen hemen aynı bilgileri içermekle beraber bazı yerlerde tafsilata girmektedirler.

Trabzon Ölçeğinde Örnek Defterler

Osmanlı muhasebesine yönelik çeşitli uygulamalarda birçok icmal defteri mevcuttur. Bunların tümünün burada verilmesi hem imkânsız, hem de gereksiz olduğu düşüncesi ile içeriden sadece birkaç örneğe temas edilmesi yerinde olabilir. Zaten farklı işletim ve uygulama alanları göz önünde bulundurularak benzer sistemde oluşturulan icmal defterlerine ilişkin verilecek örnekler diğerleri hakkında da net ve doğru bilgileri yansıtır. Böylece merkez ve eyaletlerdeki bu tür icmallerin kayıt sistemi açısından büyük oranda birbirine benzemesi, tüm kayıtların incelenmesi yerine malî sistem ve coğrafi açıdan önem arz eden herhangi bir eyaletteki muha-

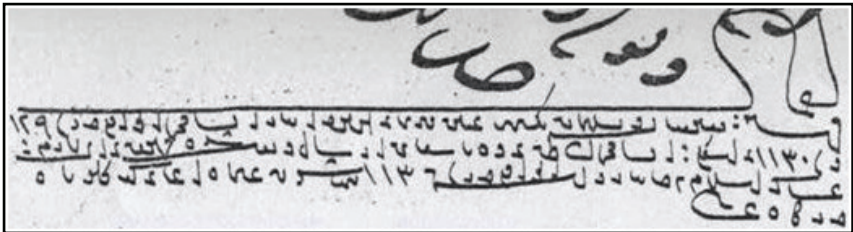
sebe icmallere ağırlık verilmesini öne çıkarmaktadır. Trabzon bu açıdan, tarih boyunca devam ettirdiği askerî ve ticarî önemini Osmanlılar zamanında da korumuştur. Bu yönüyle Trabzon, liman şehri olması yanında hem askerî üs, hem de ticarî bir merkez olarak Osmanlı sınırlarında önemli bir yere sahipti. Burası, kara yoluna oranla daha güvenilir bir deniz yoluna sahip olup ticarî faaliyetler açısından hem denizin hem de karayollarının kesiştiği bir yerde bulunmasından başka Doğu Asya ve Kafkaslardan batıya, batıdan da bu yerlere yapılan yolculuk ve nakliyatlar da kavşak noktası idi. Böylece Trabzon, önemli iktisadî faaliyetlerin yürütüldüğü bir yerdi. Bu derece önemli bir yerdeki iktisadî faaliyetlerin kontrolünde pratik olarak muhasebe icmallерinin önemli bir yeri vardı. Zira ticarî açıdan etkin bir yerde bulunan Trabzon'da ekonomik faaliyetlerin hesabını kısa ve toplu olarak muhasebe icmalleri içermekteydi. Bu gaye ile aşağıda örnek olarak incelenecek olan muhasebe icmal defterlerinin bilhassa merkezdeki malî sistem açısından kontrol unsuru olması dikkat çekicidir. Bunun için merkezdeki uygulamaların eyaletler üzerindeki yaptırım ve kontrolünü sağlaması yönünde sefer organizasyonu ile ilişkili bir muhasebe icmal kaydı ile eyaletlerdeki iktisadî teşebbüslerden olan işletmeler üzerinde merkezin denetimi açısından ambar işletmesine ilişkin bir muhasebe icmal kaydı üzerinde durulmuştur. Bilhassa seferlere yönelik malî hesaplar, diğer sayısal olmayan kaynakları tamamlayan somut verilere dayalı bir kayıt sunmaktadır. Muhasebe icmallерini de içeren bu kayıt sisteminin bir benzeri dönemin Avrupa'sında yoktur (Finkel 2006: 240). Ayrıca bu çalışma için seçilen sefer icmalı, doğu cephesine yapılan hareket sırasında savaşın finanse edilşinin yükünü dengelemeye ve dağıtmaya yönelik Osmanlı politikalarının değerlendirilmesi açısından da oldukça ilgi çekicidir.

Savaş Zamanı Peksimet Sevkiyatına İlişkin Muhasebe İcmal Defteri:

Bu muhasebe icmal örneği İran seferleri dolayısıyla 1723 yılında İsakçı'dan Trabzon'a nakledilecek peksimetle ilgilidir (BA, D.BŞM.PKE 12319, 1723-1724). Muhasebe icmal defteri uzun bir çizgiyle başlar ve nakil için istenilen hususlar burada belirtilir.

İcmâl-i

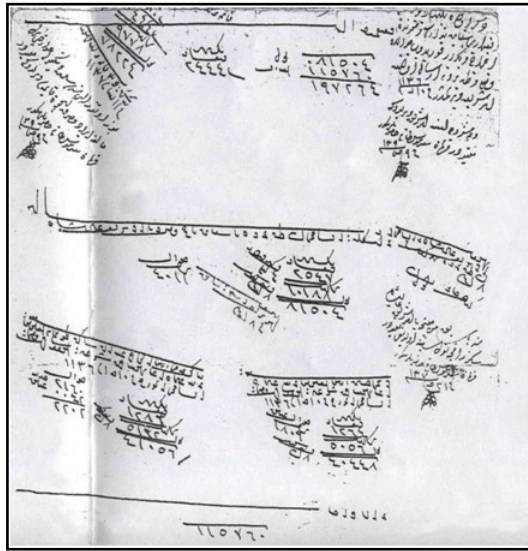
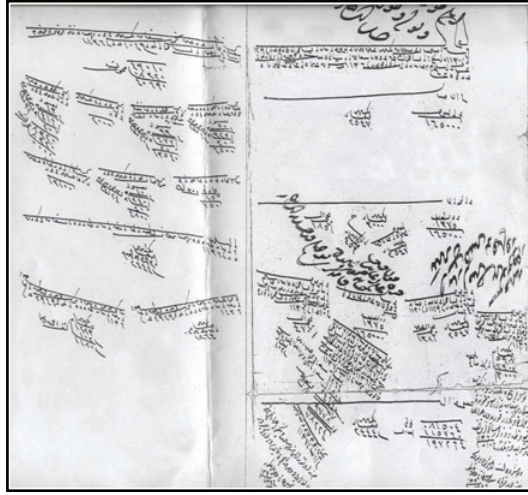
Muhasebe-i ta'yînât ve teslimât-ı peksimet-i 'atik-i mîrî 'an-mevcûd-ı anbar-ı İsakçı el-vâkî' der-sene 129 ve sene 1130 'an-iskele-i İsakçı ilâ Trabzon bâ-sefâyîn-i irsâl ve nakil şüde-fermûde berâ-yı lâzime-i 'asâkir-i İslâm 'an-cânib-i Revan el-vâkî' der-sene 1136 be-mübâşeret-i Osman Ağa 'an-gediklüyân-ı dergâh-ı 'âlî.

Kaynak: BA, D.BŞM.PKE 12319, 1723-1724.

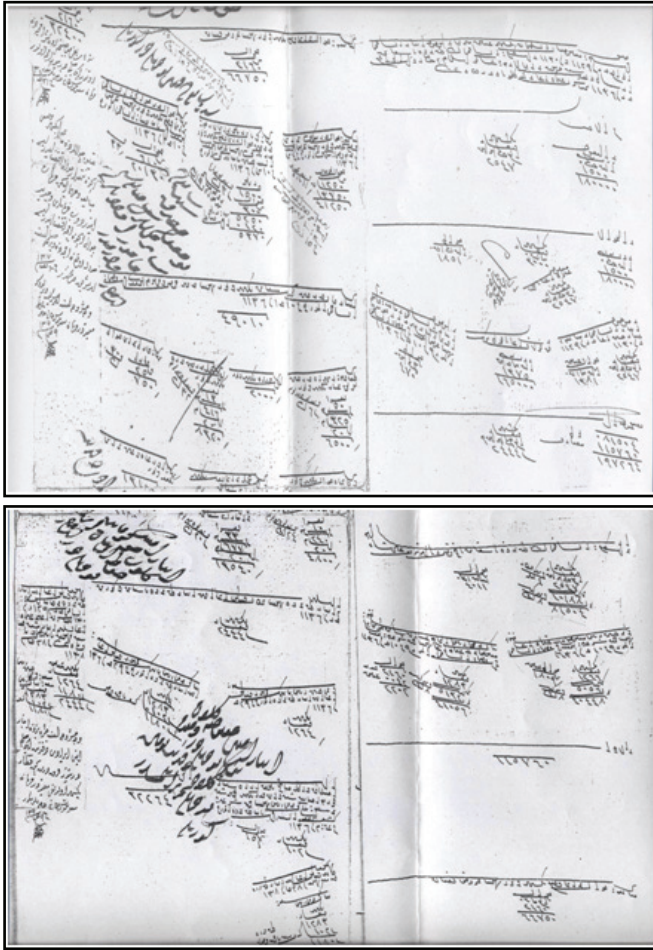
Bu muhasebe icmal defteri asıl, sûret ve bütün işlemlerin çok genel bir özetini veren kısa icmal kaydını içeren üç ana kısımdan oluşur. Muhasebe icmal defterinin asıl kısmı kendi arasında yukarıda belirtildiği gibi konunun meramını ifade eden başlangıç bölümü dâhil olmak üzere yedi bölümden meydana gelir. Birinci bölüm *fi'l-asl* kaydıyla başlar ve nakledilecek peksimetin kantar¹³ cinsinden miktarı ile ambar eminine verilen nakdi bildirir. Buna göre; peksimet 2547 kantardır. Nakit ise 165000 akçedir. Ancak bu miktar sonradan yapılan katkılarla 180000'e çıkacaktır. İkinci bölüm '*ani'l-havalât* kaydıyla başlamakta ve nakil için ambar emininin elindeki peksimet ile nakdin kaynaklarını tafsilatıyla açıklamaktadır. Bu kısımda ambardaki tüm peksimet miktarının geçen senedeki 453 kantar ilavesiyle 3000 olduğu kayıtlıdır. Yine burada peksimetlerin konulduğu çuvalar da belirtilerek ambar emininin elinde 1851 çuval olduğu ifade edilmektedir. Bu kısımda, peksimeti nakledecek gemiler ve ücretleri de belirtilmektedir. Buna göre peksimeti, kiralanan iki gemi nakledecekti. Gemilerin birine 1264, diğerine 1180,5 kantar (102,5 kantarı bozuldu) peksimet yüklenildi. Gemilerin ücretleri, aldıkları peksimetin kileye çevrilmesiyle her kile¹⁴ başına 8 akçe üzerinden hesaplanarak tespit edilmiştir. Böylece telef olan 102,5 kantar da düşünülürse gemi ücreti karşılığında 78224 akçe ödenmesi kararlaştırılmış ve bunun Niğbolu'dan alınan olağanüstü vergilerden (avarız bedeli) karşılanacağı not düşülmüştür. Ancak bu icmalin sonraki kayıtlarında olduğu gibi gemi ücretleri 2547 kantarın kileye çevrimi üzerinden hesaplanmış ve 81504 akçe olarak belirtilmiştir. Ayrıca bu kısımda akçeler kuruş bazında da ifade edilmektedir. Üçüncü bölüm; *fasl-ı mezât* ifadesiyle başlar ve gemilerle nakledilen 2444,5 kantar peksimet ile 81504 akçe nakil ücreti yanında 115760 akçelik diğer masrafları içerir. Yine burada harcamaların 197264 akçelik toplamı da verilir. Dördüncü bölüm; *irsâliye* ile başlamakta, gönderilecek peksimetin miktarı kantar ve çuval cinsinden belirtilerek nakil ücreti de ifade edilmektedir. Buna göre 2547 kantar peksimet kile hesabıyla 81504 akçeye nakledilmektedir. Bu nakilde yukarıda belirtilen iki gemiden birine 40448 akçe diğerine 41056 akçe verilmiştir. Ayrıca bu kısımda peksimetin naklinde kullanılacak 4011 adet çuval da kaydedilmektedir. Beşinci bölüm; '*ani'l-ihracât* tabiriyle başlayıp bu alandaki toplam rakamı vermektedir. 115760 akçe olan bu rakamın tafsilatı da burada izah edilmektedir. Buna göre ihracat kısmında 66780 akçe satın alınan 2160 çuvala, 49010 akçe de bazı masrafların giderine verilmiştir. Altıncı bölüm; *tahvîl-i masârifât* şeklinde bilgi aktarma kısmıyla başlayıp devam etmekte ve 49010 akçelik masrafın açık dökümünü vermektedir. Bu kalemde işçi, yemek vs. çeşitli ücretleri içeren rakamlar zikredilmektedir. Bunlar hesaplanırken işçilerin sayıları ve çalıştıkları iş günü açıkça belirtilmektedir. Hatta bu yönde çalıştırılması gereken 13 işçiye gerek olmayıp 20 iş

günü üzerinden hesaplanan 8320 akçelik ücretleri *mahv şüd* kaydıyla asıl masraftan düşülmüştür. Böylece masrafın 40690 akçe olduğu kaydedilmiştir. Yedinci bölüm; *et-teslîmât* ibaresiyle başlayıp burada Trabzon ambar eminine teslim edilen peksimet hakkında bilgi aktarılmaktadır. Buna göre 2444,5 kantar peksimet iki gemi ile Trabzon'a teslim edilmiştir.

Belge 1. Peksimet Nakli İle İlgili Muhasebe İcmal Defteri (BA, D.BŞM.PKE, 12319, 1723- 1724).

Bu defterin sûret kısmı; *sûret-i muhâsebe-i makbûzât ve teslimât-ı peksimet-i atik-i mîrî* kaydıyla başlayıp devam etmektedir. Bu kısım muhasebe icmal defterinin yukarıda açıkladığımız bölümlerinin benzeridir. Ancak sonradan yapılan bazı şerhlerle (açıklamalarla) yukarıdaki bilgilere bazı konularda tafsilat kazandırılmaktadır. Mesela *et-teslimât* bölümünde Trabzon'a gelen peksimetin ambar emini tarafından yapılan kontrolü sonucu 102,5 kantarının bozulduğu izah edilmektedir. Böylece Trabzon ambar emininin 2444,5 kantar peksimeti sağlam olarak aldığı ifade edilmektedir.

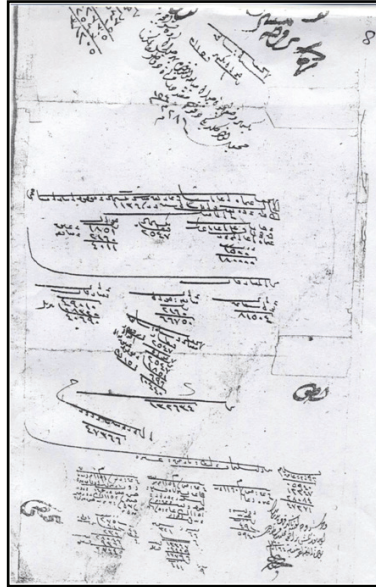

Belge 1a. Belge 1'in Devamı.

Muhasebe icmal defterinin son kısmı; *be-hüccet-i icmâl-i Osman Ağa* ifadeyle başlayıp tüm hesapların genel bir özetini vermektedir. Bu kısım da kendi

içerisinde beş bölüme ayrılır. Birinci bölüm *fi'l-asl* ibaresiyle başlayıp nakledilen peksimetin miktarını, onun konacağı çuvalın adedini ve nakil için ilgili kişiye verilen nakdi ifade eder. Buna göre 180000 nakit karşılığında 2547 kantar peksimet 4011 çuval ile nakledilmiştir. Bu çuvalların 1851'i İsakçı ambarında olduğundan 2160'ı piyasadan satın alınmıştır. İkinci bölüm; *minhâ el-masârifât* ifadesiyle başlar ve yapılan masraflara dair bilgi verir. Buna göre 81504 akçe gemi ücretine, 66750 akçe satın alınan 2160 çuvala, 40690 akçe yukarıda ifade edilen çeşitli masraflara verildi. Üçüncü bölüm; *yekûn* çizgisiyle başlar ve masrafların toplam rakamını bildirir. Buna göre örneğimizdeki toplam rakam 132634 akçedir. Dördüncü bölüm; *ilâ der-zimmet-i mübâşir-i mezbûr* kaydıyla nakil için kendisine 180000 akçe verilen kişinin tüm harcamalar dışında elinde kalan rakamı belirtir. Geriye mübaşirin elinde 47366 akçe kalmıştır. Bu kısmın son bölümü *minhâ et-teslîmât* diye başlar ve mübaşirin elinde kalan 47366 akçenin hazine-i âmireye teslim edilmesini bildirir. Ayrıca bu teslimde Osmanlı malî sistemindeki bir başka uygulama dikkati çeker. Baş Muhasebe kayıtlarında hazineye teslim edilmiş olarak görünen bu miktar, devletin finans etmesi gereken diğer kaynaklara tahsis edilir ve bu da muhasebe defterlerinde yerini alır. Yani yerinden havale sistemiyle bu teslimat gerçekleştirilmiş olur. Böylece İskenderiye Kalesi'nin besluyan cemaatine 13347, seferin nakli için beygir ücretine 28084 ve zolata-i cedid ücretine 5940 akçe verildi.

Belge 1b. Belge 1'in Devamı.

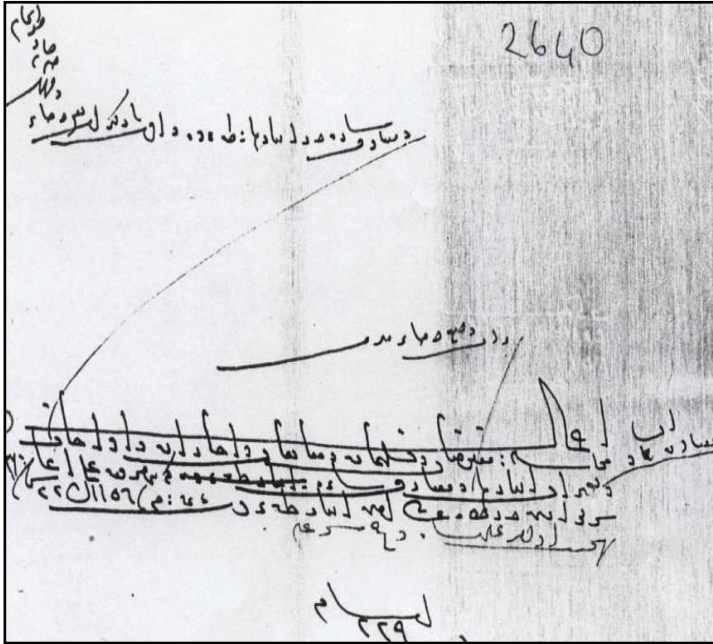
Trabzon Ambarının Muhasebe İcmal Defteri

Bu örnekte, 1743 yılındaki Trabzon ambarının muhasebe icmal defteri incelenmektedir. Buna bağlı olarak Trabzon ambarının muhasebe icmal defterinin dökümü aşağıdaki tabloda açık olarak görülmektedir. Bu tablo üzerinden yapılacak yorumlar ambar işletmelerinin icmal defterlerine dair muhasebesini de ortaya koyar (BA, D.BŞM 2640, 27 Şubat-11 Ekim 1743).

Ambarın muhasebe icmaline yönelik bu defter de yukarıdaki gibi uzun bir çizgiyle başlar ve ambar emininin görev süresince tüm faaliyetini yansıtır.

İcmâl-i

Muhâsebe-i makbûzât ve teslimât ve mübâye'ât ve icârât ve ihrâcât ve masârif-i sâ'ire der-anbarhâ-i Trabzon ve ücret-i bargirân-ı nakl-i zehâyir ve mühimmât-ı cebehâne ve tophâne ve masârif-i anbarhâ ve ta'mirât-ı anbarhâ vaz'-ı zehâyir-i mîrî ve masârif-i sâ'ire ki be-ma'rifet-i Ali Ağa ser-bevvâbîn-i dergâh-i 'âlî emîn-i ambar-ı Trabzon 'an-gurre-i M sene 1156 ilâ 22 Ş sene minhu. Be-hüccet-i evâmir-i alîşân ve hüccet-i şer'le. Eyyâm 229.

Kaynak: BA, D.BŞM 2640, 27 Şubat-11 Ekim 1743.

Tablo 1: Trabzon Ambarının Muhasebe İcmali (27 Şubat-11 Ekim 1743)

Bölmeler	Tutar
Fi'l-Aslı İrad (Gelirin Aslı)	
Gemi navları, yük hayvanı ücretleri vs. masraflar için Üçüncü oğlu Ömer Paşa'nın mirasından	10.000 kuruş
Gemi navlı ve zahire nakli ücreti için hazineden	2500 kuruş
Yekûn (Toplam)	12.500 kuruş
Trabzon'un olağan üstü vergilerinden	1000 kuruş
Erzurum'un olağanüstü vergilerinden	1343 kuruş
İspir'in işletim gelirinden	3151 kuruş
Bozok'ta halkın valiyeye ödeyeceği vergiden	4265 kuruş
Tokat voyvodası işletim gelirinden	3611 kuruş
Trabzon'un çeşitli gelirlerinden	2130 kuruş
Trabzon'da gayri Müslimlerden alınan vergi gelirinden	9500 kuruş
Yekûn (Toplam)	25.000 kuruş
İrad Yekûn (Toplam Gelir)	37.500 kuruş
El-İcârat (Kiralalar)	
Trabzon'dan Bayburt Kazası'na nakil olunacak zahire için Tokat'tan (1751 adet) ve şehir merkezinden (1251 adet) temin olunan beygir ücretleri	12.008 kuruş
Zahirenin konulduğu bazı yerlerin kiralaları (232 gün)	955.5 kuruş
Ambarlara konulan zahire için hamal ücreti (9 kişi, 232 gün)	581 kuruş
Trabzon'da ambarlara konulan zahire için hamal ücreti (50 kişi)	775 kuruş
Mumhane ve Çömləkçi İskelelerindeki zahire konulan mahzen ve kârhaneye kiralaları	419 kuruş
Trabzon'da ambarlara konulan zahire için tartıcı hizmeti (6 nefer, 229 gün)	27.480 akçe
Trabzon'da ambarlara konulan zahire için mutemet hizmeti (3 nefer, 229 gün)	13.740 akçe
Trabzon'da ambarlara konulan zahire için kantarcı ücreti (2 nefer, 229 gün)	18.240 akçe
Trabzon'da ambarlara konulan zahire için kâtip ücreti (3 nefer, 229 gün)	27.480 akçe
Trabzon'da ambarlara konulan zahire için kâtip, kantarcı, mutemet ve hamal ücretleri (172 gün)	48.160 akçe
Trabzon'dan Erzurum'a top ve cephane naklinde hayvan ücreti (435 adet)	2.442,5 kuruş
Trabzon'dan tophane ve kundak naklinde 30 yük beygiri ve demirci ocağı ile bazı kişilerin ücretleri	167 kuruş
El-İhracat (Giderler)	
Ambar Emîni Ali Ağa'nın tayinatı (229 gün)	237.015 akçe
Mutemet, kantarcı ve kâtip işçileri (229 gün)	46.487 akçe
Mutemet, kantarcı, kâtip ve hamal ücretleri (172 gün)	10.320 akçe
Trabzon'da kalenin yukarı, orta ve aşağısında cephane konulan yerlerin tamir masrafı	91.430 akçe
Trabzon'da kale tamirinde 19 marangoz, 11 taşçı, 16 rençper ve 420 hamala verilen ücret (48 gün)	78.132 akçe
Tamirde defter gereğince verilen ücret	10.000 akçe
Trabzon Kalesi'nin orta kalede olan Bab-ı Zağanos yakınlarındaki büyük burcun altında, ortasında ve yukarısında cephane konulan yerlerin tamiri	33.275 akçe
Tamirde çalışan 12 marangoz, 6 taşçı, 8 rençper ücretleri ile taş nakli ve Trabzon Kalesi'ni genişletmek için yapılanlar yanında Bab-ı Pazar'da aşağı kalenin tamir masrafı	69.432 akçe
El-Masarifat (Masraflar)	
Trabzon Kalesi cephanesini genişletmek için satın alınan üç haneye verilen	54.000 akçe
Perdahtçı ücreti ve barut perdahtı ile barut varillerinin yenilenmesi ve tamir masrafı	57.170 akçe
Zahire konulması için ambar inşası ve bu yönde Üçüncü oğlu Ömer Paşa Sarayı'nın mahzen olması	63.605 akçe
Tamiratta çalışacak 12 marangoz, 9 taşçı, 15 rençper, 530 hamalın ücretleri (23 gün)	40.225 akçe
Üçüncü oğlu Ömer Paşa Sarayı'nın tamir masrafı ve çalışanların ücretleri	89.280 akçe
Et-teslimat (Kalanlar/Hazineye Teslim Edilecek)	
Ambar emininin elinde kalan miktar	1556 kuruş

Kaynak: BA, D.BŞM 2640, 27 Şubat-11 Ekim 1743.

Görüldüğü üzere 229 günlük ambar emaneti sırasında tutulan icmal muhasebe defteri beş ana kısımdan oluşmaktadır. *Fi'l-asl-ı İrad* tabiriyle başlayan birinci kısım iki farklı yekûndan oluşan iki bölümü içerir ve İrad yekûn ile asıl toplam

bildirilir. 37500 kuruşluk bu miktar ambar emininin elinde olan nakittir. İkinci kısım ücret ve hizmetleri yansıtan *el-icârât* kısmı olup rakam olarak genel bir toplamı vermez. Sadece bu kısmın sonunda *yekûn* ibaresi yer alır, fakat rakam yazmaz. Ancak *tahvîl* başlıklarıyla harcamaların ayrıntılı dökümü kalemler halinde bu kısımda belirtilir. Üçüncü kısmı oluşturan *el-ihracât* başlığından sonra da genel bir toplam bulunmaz. Burada da bir önceki kısımda olduğu gibi harcamaların tafsilatlı açıklamalarını veren bilgi kayıtları mevcuttur. Aynı nitelikte olan dördüncü kısım *el-masârifât* ibaresiyle başlar ve toplam bir rakam olmadan harcamaların tafsilatını yansıtır. Son kısım olan *et-teslîmât* ambar emininin tüm harcamalardan sonra elinde kalan miktarı belirtir. Bu kaydıma göre o da; 1556 kuruştur. Bu miktar bir sonraki emine teslim edilmek üzere baş muhasebe defterlerine kaydedilir.

2640

el-icârât

el-ihracât

et-teslîmât

1556

Belge 2. Trabzon Ambarına Dair Muhasebe İcmal Defterinin İlk Sayfası (BA, D.BŞM 2640, 27 Şubat-11 Ekim 1743)

Sonuç

Yapılan bu çalışma neticesinde örnek olarak incelenilen muhasebe icmal defterlerinin hatasız ve düzenli tutulduğu görülmüştür. Defterler hem bu yönüyle hem de verdikleri bilgiler açısından bir denetim için etkili bir araç olmuştur. Hatta malî kontrol içerisinde gelir ve gider alanlarında bile en ince ayrıntıyı yansıtan bilgiler çeşitli belgelerle bu defterlerde yer almaktadır. Böylece muhasebe icmalleri merkezîyetçi yapının ekonomi yönetim ve denetimi alanında önemli bir unsur olarak öne çıkmıştır. Merkezin taşıyıcı veya uzak bölgelerdeki işletmeleri bu yolla denetlemesi yönetim elitinin siyasi otoritesine de güç kazandırmıştır. Zira muhasebe icmalleri üzerinden sağlanan malî denetim aracılığıyla yönetim merkezinin dışında, eyaletlerdeki elit gruplar ve işletmelerin başındaki görevlilerle güçlü bir yönetim ağı kurulmuştur.

Sonuç itibarıyla denilebilir ki; Osmanlılar XVIII. yüzyılda muhasebe icmal defterleriyle iktisadî faaliyetlere ilişkin en spesifik harcamaları veya muhasebe denetimini ortaya koymaktadır. Bu alandaki kayıt unsurları hemen hemen tüm muhasebe işlemlerinde aynı özelliği gösterse de uygulamada bazı farklılıklar mevcuttur. Muhasebe icmal defterlerinin bazılarında toplamın olmaması veya farklı kısımların bulunması bunun bir göstergesidir. Ancak bu farklılık icmallerin muhasebeye yönelik toplu ve özet bilgi vermesi yönünde bir sorunu ortaya çıkarmaz.

Açıklamalar

1. Osmanlılarda merkezî hazinenin maliye büroları için bkz. (Çelik 2006: 115-147). Ayrıca Osmanlı malî bürokrasisi ile devletin vergilendirme ve vergi toplama yöntemleri için bkz. (Darling 1996, Kazıcı 2005).
2. Osmanlılarda malî sistem için bkz. (Tabakoğlu 1985, *Osmanlı Maliyesi Kurumları ve Bütçeler* 2006).
3. Bunun teyidi ve Osmanlılarda malî sistemle özdeşleşen defterhanenin bürokratik işlemleri için bkz. (Afyoncu 1994a: 91-93, Afyoncu 1994b: 100-103).
4. Tahrir; bir bölgenin nüfus ve vergiye yönelik üretim kaynaklarının tespiti için yapılan sayımlardır. Geniş bilgi için bkz. (Barkan 1988, Emecen 1991, Venzke 1997, Öz 1991, Ünal 1999, Süheyl 1992).
5. 1530 tarihinde hazırlanan ve 1520-1530 arasındaki tahrir sonuçlarını içeren bu defterler önemi itibarıyla Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından tıpkıbasımı ve transkripsiyonu yapılarak neşredilmiştir. Bkz. (387 Numaralı *Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri* 1997). Ayrıca bu defterlerin aslı için bkz. (BA, TD 166, 167, 370, 387, 438, 998).
6. Bütçe kavramının tarihi süreci için bkz. (Haftacı ve Badem 2008: 1546-1567).
7. Osmanlı bütçeleri hakkında geniş ilgi için bkz. (*Osmanlı Maliyesi Kurumları ve Bütçeler* 2006).
8. Muhasebe dilinde "jurnal" veya "yevmiye defteri" anlamına gelen bu defterler, iktisadi faaliyet gösteren hazinenin, herhangi bir işletmenin veya eyaletin günlük olarak gelir-gider veya giriş-çıkış kayıtlarının tutulduğu defterlerdir. Geniş bilgi için bkz. (Sahillioğlu 2006: 149-151, Tabakoğlu 1985: 74-82).
9. Siyakat; Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğunlukla askerî ve malî alanda kullanılmış resmî bir yazıdır. Bkz. (Günday 1989). Osmanlı muhasebesinde kullanılan siyakat yazısı için ayrıca bkz. (Fekete 1955, Yayla 2007, Otar 1991).
10. Akçe, Osmanlıların kullandıkları gümüş madeni içerikli bir paradır.
11. Kuruş, Osmanlı maliyesinde kullanılan para birimidir. Yabancı kaynaklı olan bu para biriminin bir tanesi XVII ve XVIII. yüzyılda 120 akçeye eşittir.
12. Pâre, Osmanlıların kullandıkları Mısır kaynaklı bir paradır. XVII ve XVIII. yüzyılda üç akçe bir pâre değerindedir.

¹³. Kantar, Osmanlıların kullandığı bir ağırlık ölçü birimidir. Bir kantar 56,443 kiloya eşittir. Bkz. (Hinz 1990: 33)

¹⁴. Kile, bir ağırlık ölçü birimidir. İstanbul kilesi yaklaşık 25,656 kg değerindedir. Bkz. (Hinz 1990: 51).

Kısaltmalar

BA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi/İstanbul
bkz.	: bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Tercüme eden
D.BŞM	: Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemî Tasnifi
D.BŞM.PKE	: Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemî Peksimet Eminliği Tasnifi
Der.	: Derleyen veya derleyenler
Ed.	: Editör veya editörler
Haz.	: Yayına hazırlayan veya hazırlayanlar
KK	: Kamil Kepeci Tasnifi
M	: Hicrî aylardan Muharrem ayının rumuzu
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MAD	: Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi
Ş	: Hicrî aylardan Şaban ayının rumuzu
TD	: Tapu Tahrir Defterleri
vd.	: ve diğerleri
vols.	: volume
Yay.	: Yayınları.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

BA, D.BŞM 2640.

BA, D.BŞM.PKE 12319.

BA, KK 1908, 1931, 5624, 5640, 7320.

BA, MAD 958.

BA, TD 166, 167, 370, 387, 438, 998.

Basılı Eserler

(1997). *387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530) – II*. Haz. Ahmet Özkılıç vd. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.

(2000). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. Haz. Yusuf İhsan Genç vd. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay.

(2006). *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I-II*. Haz. Mehmet Genç ve Erol Özvar İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay.

- Afyoncu, Erhan (1994a). "Defter Emni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XIX. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 91-93.
- (1994b). "Defterhâne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XIX. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 100-104.
- Álvarez-Dardet Espejo, Juan Baños Sánchez Concha ve Francisco Carrasco Fenech (2002). "Accounting and Control in the Founding of the New Settlements of Sierra Morena and Andalucía, 1767-72". *European Accounting Review* 11 (2): 419-439.
- Annisette, Marcia (2006). "People and periods untouched by accounting history: an ancient Yoruba practice". *Accounting History* 11 (4): 399-417.
- Aydın, Bilgin ve Rifat Günalan (2008). *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Barkan, Ömer Lütfi (1943). *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- (1988). *Hüdavendigâr Livası Sayım Defterleri I*. Der. Ö. Lütfi Barkan ve Enver Meriçli. Ankara: TTK Yay.
- Carmona, Salvador ve Mahmoud Ezzamel (2006). "Accounting and religion: a historical perspective". *Accounting History* 11 (2): 117-127.
- Çelik, Gülfettin (2006). "Osmanlı Devletinde Merkezî Hazinesinin Maliye Büroları". Haz. Mehmet Genç ve Erol Özvar. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay. 115-149.
- Darling, Linda T. (1996). *Revenue-Raising and Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1550-1660*. Leiden: E. J. Brill.
- (2008). "Ottoman Accounting Prehistory". 12th World Congress of Accounting Historians, Congress Proceedings. 20-24 July 2008. İstanbul.
- Davie, S. (2000). "Accounting for imperialism: a case of British-imposed indigenous collaboration". *Accounting, Auditing and Accountability Journal* 13 (3): 330-359.
- Emecen, Feridun M. (1991). "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri", Tarih ve Sosyoloji Semineri. 28-29 Mayıs 1990. İstanbul.
- (1996). "Mufassaldan İcmale". *Osmanlı Araştırmaları XVI*: 37-44.
- Elitaş, Cemal vd. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*. Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yay.
- Erol, Mikail ve Kenan Ören (2007). "Structural Developments in the Accounting Profession from the Ottoman Empire up to Now". The Balkan Countries' 1st International Conference on Accounting and Auditing, Papers. 7-10 March 2007. İstanbul.
- Erol, Mikail, Gülgün Erkan ve Osman Uluyol (2008). "Structural Developments in Turkish Accounting Profession Since the Ottomans and Employment of a Accountants". 12th World Congress of Accounting Historians, Congress Proceedings. 20-24 July 2008. İstanbul.
- Fekete, L. (1955). *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung: Beitrag zur türkischen Paläographie*. (II vols.). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Finkel, Caroline (2006). "Macaristan'daki 1593-1606 Osmanlı-Habsburg Savaşının Maliyeti". Haz. Mehmet Genç ve Erol Özvar. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay. 239-292.

- Göyünc, Nejat (1990). "Ta'rih Başlıklı Muhasebe Defterleri". *Osmanlı Araştırmaları* X: 1-38.
- Günday, Dündar (1989). *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divan Rakamları*. Ankara: TTK Yay.
- Güvemli, Oktay (1998). *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi Osmanlı İmparatorluğu Tanzimata Kadar*. C. II. İstanbul: Avcıol Basım Yay.
- Güvemli, Oktay ve Batuhan Güvemli (2006). "Development of Accounting Thought from the Ottoman Empire to the Turkish Republic". 17th World Congress of Accountants. 13-16 November 2006. İstanbul.
- Haftacı, Vasfi ve A. Cemkut Badem (2008). "Budget Concept and the History of Budget Application in Turkey". 12th World Congress of Accounting Historians, Congress Proceedings. 20-24 July 2008. İstanbul.
- Hinz, Walther (1990). *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. Çev. Sevim Acar. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yay.
- İnalçık, Halil ve Donald Quataert (1994). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jones, R. H. (1989). "On local government accounting history: the case of central establishment charges". *Financial Accountability and Management* 5 (2): 59-71.
- (1992). *The History of the Financial Control Function of Local Government Accounting in the United Kingdom*. New York: NY.
- Kaval, Hasan (2003). *Muhasebe Denetimi*. Ankara: Akademik Danışmanlık ve Yeminli Mali Müşavirlik Anonim Şirketleri Yay.
- Kazıcı, Ziya (2005). *Osmanlı'da Vergi Sistemi*. İstanbul: Bilge Yay.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (1994). "Osmanlı İktisadî Yapısı". Ed. E. İhsanoğlu. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İslâm, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yay. 513-651.
- Lewis, B. (1970). "Sources for the Economic History of the Middle East". Ed. M. E. Cook. *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. London: Oxford University Press.
- Liyanarachchi, Gregory A. (2009). "Accounting in ancient Sri Lanka some evidence of the accounting and auditing practices of Buddhist monasteries during 815-1017 AD". *Accounting History* 14 (1-2): 101-120.
- Lowry JR., Heath W. (1992). *Studies in Deftology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. İstanbul: The Isis Press.
- Miller, P. (1987). *Domination and Power*. London: Routledge & Kegan Paul.
- (1990). "On the Interrelations Between Accounting and the State". *Accounting, Organizations and Society* 15 (4): 315-338.
- Miller, P. ve C. Napier (1993). "Genealogies of calculation". *Accounting, Organizations and Society* 18 (7/8): 631-647.
- Napier, Christopher J. (2009). "Defining Islamic accounting: current, issues, past roots". *Accounting History* 14 (1-2): 121-144.
- Orbay, Kayhan (2006). "Auditing Preventing Corruption and Early Signs of Performance Evaluation in the Account Registers of Imperial Foundations in the 16th and 17th-Centuries Ottoman Empire". *The Eleventh World Congress of Accounting Historians*. 19-22 July 2006. Nantes.
- Otar, İsmail (1991). *Muhasebede Siyakat Rakamları*. İstanbul: Lebib Yalkın Yay.

- Öz, Mehmet (1991). "Tahrir defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler." *Vakıflar Dergisi* 22: 429-439.
- Özvar, Erol (1999). "Rum Eyaletine Ait H. 1043-1044/M. 1634-1635 Tarihli Bütçenin Tahlili". Ed. Gülen Eren. *Osmanlı*. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 150-157.
- (2006). "Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları (1509-1788)". Haz. Mehmet Genç ve Erol Özvar. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay. 197-238.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. II. İstanbul: MEB Yay.
- Redhouse, Sir James W. (1978). *Turkish and English Lexicon*. İstanbul: Çağrı Yay.
- Rose, N. ve P. Miller (1992). "Political power beyond the state: problematics of government". *British Journal of Sociology* 43 (2): 173-205.
- Sahillioğlu, Halil (1967). "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi". *Belgeler IV* (7-8): 1-34.
- (2006). "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Hazine Gelir ve Gideri: Ecnâs-ı Nükûd ve Erkam Defterleri". Haz. Mehmet Genç ve Erol Özvar. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay. 149-167.
- Said, E. W. (2003). *Orientalism*. London: Penguin Press.
- Sâmi, Şemseddin (1989). *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: Enderun Kitabevi Yay.
- Sargiacomo, Massimo (2006). "Using accounting records to enhance an understanding of a seventeenth-century Italian feudal community: the case of the Commune of Penne (1664-90)". *Accounting History* 11 (4): 475-502.
- Selimoğlu, Seval Kardeş ve Şaban Uzay (2007). "10 Years of Research on Auditing in Turkey: A Literature Review". The Balkan Countries' 1st International Conference on Accounting and Auditing, Papers. 7-10 March 2007. İstanbul.
- Süheyl, A. (1992). 1034 Numaralı Şam Eyaleti İcmal Defteri: Kanuni Dönemi. Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Tabakoğlu, Ahmet (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Toraman, Cengiz, Sinan Yılmaz ve Fatih Bayramoğlu (2006). "Estate Accounting as a Public Policy Tool and its Application in the Ottoman Empire in the 17th Century". *De Computis* 4: 129-136.
- Toraman, Cengiz ve Recep Onur Yılmaz (2008). "The Merdiban Method as an Auditing Tool in the Ottoman State Accounting System". 12th World Congress of Accounting Historians, Congress Proceedings. 20-24 July 2008. İstanbul.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: TTK Yay.
- Ünal, Mehmet Ali (1999). *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*. Ankara: TTK Yay.
- Venzke, M.L. (1997). "The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity", *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies* XVII: 1-61.
- Yayla, H. E. (2007). "Accounting and Language". The Nineteenth Accounting, Business & Financial History Conference. 12-13 September 2007. Cardiff.

İnternet

www.itusozluk.com/goster.php/defterhane.

[www.muhasabenet.net/mesleki %20 terimler.doc](http://www.muhasabenet.net/mesleki%20terimler.doc).

The Accounting Icmal Registers as a Means of Auditing in the Ottoman Empire: The Example of Trabzon

Temel Öztürk*

Abstract: Icmal means a summary drawn from a detailed account. Icmal registers were constituted in many fields particularly with the aim of counting. But in this study the icmals which exactly show the features of an account entry will be emphasized. In this regard, the icmals reflecting the accounts of some significant institutions such as the accounts of military expeditions and warehouses will be examined. The revenue and expenditure entries regarding these kinds of account books will be explained. Moreover, while the importance of these entries or account books is discussed, the details and forms of registers will also be expounded.

Key Words: Account, Ottoman Empire, icmal registers, Trabzon.

---

* Assoc. Prof. Dr., Karadeniz Technical University, Faculty of Letters, Department of History, /TRABZON tozturk61@gmail.com

Книга бухгалтерской отчетности (иджмаль) как инструмент финансового аудита в Османской империи (на примере Трабзона)

Темель Озтюрк*

Аннотация: Иджмаль означает сумму, отражающую движение средств длительного счета. Они были созданы во многих областях с целью переписи населения, а также сбора сведений об определении налогов и общих доходах. Однако, в этой работе исследуются бухгалтерские особенности этих отчетов. В связи с этим рассмотрена бухгалтерская информация о военных кампаниях и таких важных предприятиях в провинциях, как склад. Рассмотрены регистрации доходов и расходов предприятия и региона в бухгалтерских книгах. Раскрыта важность этих книг с точки зрения бухгалтерии, показаны детали и формы регистрации в этих книгах.

Ключевые Слова: бухгалтерия, Османская империя, книга бухгалтерской отчетности, Трабзон.

---

* Доц. доктор, Черноморский технический университет, факультет литературы, кафедра истории / ТРАБЗОН
tozturk61@gmail.com